

ІНДЫВІДУАЛЬНА-АЎТАРСКІЯ ПЕРАЎТВАРЭННІ САМАТЫЧНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ У. КАРАТКЕВІЧА

В. І. Карнеева (Магілёў, Беларусь)

Уяўленне людзей пра цела, яго фарміраванне, будову і функцыянаванне, пра сродкі ўзаемадзеяння са знешнім светам і ўнутранымі сістэмамі, такімі як псіхіка і розум, сфарміравалася даўно. На працягу стагоддзяў чалавек суадносіў сябе з навакольным асяроддзем з дапамогай частак цела – галавы, рук, ног, тулава. Такі спосаб з’яўляецца найбольш зручным, бо намінацыя прадметаў рэчаіснасці выклікае асацыяцыі з тым, што знаёма чалавеку і знаходзіцца ўвесь час з ім. Назвы частак цела – старажытны пласт лексікі, які, з аднаго боку, звязаны з функцыянальна-пачуцёвымі асаблівасцямі чалавечага жыцця, з другога боку – адлюстроўвае культурна-антрапалагічныя асаблівасці індывідаў. Такая лексіка называецца саматычнай і з’яўляецца адной з універсальных лексічных груп у любой мове.

Традыцыйна да саматычнай лексікі адносяць толькі словы частак цела чалавека, але слухна заўважае А. А. Занкавец, што “такая трактоўка тэрміна, на наш погляд, неабгрунтавана звужае кола лексем, якія ўваходзяць у склад лексіка-семантычнай групы, паколькі словы кроў, пот і падобныя ў гэтым выпадку апынуцца за межамі лексіка-семантычнай групы” [1, с. 71]. Таму, падтрымліваючы А. А. Занкавец, пад саматызмамі мы разумеем усе элементы чалавечага цела, уключаючы ўнутраныя органы, назвы крывяноснай сістэмы і шкілета, органаў пачуццяў, а таксама рагавыя ўтварэнні і розныя рэчывы, якія вырабляюцца арганізмам для падтрымлівання ўласнай жыццядзейнасці.

Саматычная лексіка ўваходзіць у склад многіх фразеалагізмаў у розных мовах, і беларуская тут не з’яўляецца выключэннем. З дапамогай гэтых фразеалагічных адзінак апісваюцца рысы характару, уласцівасці паводзін чалавека, а таксама асаблівасці яго быту і роду дзейнасці. Выкарыстанне пісьменнікамі фразеалагічных зваротаў ужо само па сабе эстэтычна ўзбагачае мастацкія творы, робіць іх больш метафарычнымі і эмацыянальна-экспрэсіўнымі.

Аднак існуюць іншыя магчымасці ва ўжыванні фразеалагізмаў, чым простае ўзнаўленне іх у гаворцы ці літаратурных тэкстах. Пісьменнікі нярэдка творча апрацоўваюць агульнавядомыя фразеалагізмы, каб дасягнуць яшчэ большай вобразнасці і непаўторнасці мастацкага слова.

Прыкладам удалага выкарыстання індывідуальна-аўтарскіх фразеалагізмаў у мастацкай літаратуры з’яўляюцца творы Уладзіміра Караткевіча. У чытачоў яго імя найперш асацыіруецца з дэтэктыўным жанрам, таму менавіта на прыкладзе аповесці “Дзікае паляванне караля Стаха” і рамана “Чорны замак Альшанскі” мы паспрабуем разгледзець функцыянаванне аказіянальных фразеалагізмаў з саматычнымі кампанентамі.

Праведзены намі аналіз індывідуальна-аўтарскіх фразеалагічных адзінак паказаў, што пісьменнік часта звяртаецца да пераўтварэнняў узуальных фразеалагізмаў з кампанентам *галава*. Дадзеныя фразеалагізмы можна размеркаваць па наступных лексіка-семантычных групах:

1) станоўчая характарыстыка разумовых здольнасцей – <ёсць> <свая> *галава на плячах*: “Калі гэта так, то чаму не вырашыць задачу, якая здавалася нязмерна цяжкай мазгам звычайнага сярэдневяковага чалавека (“наш, просты сярэдневяковы чалавек”) і якую зараз можна вырашыць нават вучань дзявятага класа, калі ў яго, вядома, **на плячах галава, а не каўн**” [2, с. 82]. У гэтым сказе пісьменнік, не мяняючы адзінку структурна, супрацьпастаўляе фразеалагізм і антанімічнае з яго кампанентам слова.

2) стан разумовых працэсаў – *стукнуць у галаву; прыходзіць у галаву; галава (лоб) трашчыць* (расколваецца). Узуальныя фразеалагізмы *стукнуць у галаву* і *прыходзіць у галаву* хоць і з’яўляюцца сінанімічнымі па сваім першым значэнні ‘раптоўна, выпадкова з’явіцца ў свядомасці (пра думку, ідэю і пад.)’ [5, с. 468], але ў тэксце зазнаюць розныя віды транс-

фармацый. Звернемся да прыкладаў з рамана: “<...> А слухай, што мне ў галаву запала. Трэба-такі разблытаць гэтую справу. Людзей сустрэць, сведкаў, калі архівы згарэлі. Мо дапамогуць даведацца і аб нашай альшанскай галаваломцы” [2, с. 181]; “Але гэтая іншая тэма аж аніяк не прыходзіла да галавы” [2, с. 48]; “Чамусьці мне прыйшло ў галаву венгерскае Кер, і зусім не прыйшло да галавы, што й па-польску дурань – Кіер” [2, с. 75]. У першым сказе назіраем трансфармацыю фразеалагічнай адзінкі *прыходзіць у галаву* шляхам замены кампанента-дзеяслова “прыходзіць” на “запасці” са значэннем ‘глыбока замацавацца, захавацца’ [5; с. 265]. Падобная замена бачыцца абсалютна апраўданай, бо аўтар такім чынам падкрэслівае цвёрды намер героя разабрацца ў адной заблытанай справе мінулых гадоў, звязанай з забойствамі людзей. У другім і трэцім сказах індывідуальна-аўтарскія пераўтварэнні фразеалагічнай адзінкі, магчыма, не такія вобразныя і цікавыя, але нам падаецца, што галоўная іх роля – нязмушана расстаўляць пэўныя сэнсавыя акцэнтны, на якія пісьменнік хоча засяродзіць нашу ўвагу. Так, У. Караткевічу важна праўдзіва паказаць працэс разумовай дзейнасці галоўнага героя, каб чытачы ў гэта паверылі. Паверылі ў тое, што правільныя версіі самі сабой не з’яўляюцца ў галаве. Для гэтага трэба прыкладаць намаганні – доўга і пакутліва варушыць мазгамі, разважаць і аналізаваць, чапляцца за дробязі і адштурхоўваць непатрэбнае.

Што ж да фразеалагізма *стукнуць у галаву*, то ён у адным сказе проста скарачаецца да кампанента-дзеяслова *стукнуць*: “І тут мяне як стукнула. Я ўспомніў адзін сярэднявечны беларускі спосаб дасылання таемных лістоў” [2, с. 81]. У другім – пашыраецца дзякуючы выкарыстанню вобразнай асновы фразеалагізма *мякіна ў галаве ў значэнні ‘хто-небудзь бесталковы, някемлівы’* [5, с. 59]: “І не стукнула ў мякінную тваю галаву, чаму “дымам?” [2, с. 113].

Фразеалагізм *галава (лоб) траішчыць (расколваецца)* у значэнні ‘хто-небудзь траціць здольнасць цвяроза разважаць (ад мноства спраў, перажыванняў і пад.)’ [4, с. 282] дзякуючы замене кампанента *галава* на *чэрап* набывае значэнне ‘адчуваць моцны галаўны боль ад умовай дзейнасці на працягу доўгага часу’. У рамана “Чорны замак Альшанскі” пісьменнік звяртаецца да такой замены, калі хоча паказаць, як галоўны герой спрабуе асэнсаваць тое, што з ім адбылося ў апошні час, а гэта і незвычайная знаходка стужкі пергаменту ў старажытнай кнізе, і таямнічая смерць лепшага сябра, і не менш загадкавая смерць Зоі ад цыяністага калію: “**Чэрап мой расколваўся... Стужка... Крокі пад акном... Смерць Мар’яна... Яшчэ адна смерць... Зноў згасла неба**” [2, с. 101]. У Андрэя Беларэцкага, галоўнага героя апавесці “Дзікае паляванне караля Стаха”, “<...> **чэрап проста разломваўся ад розных супярэчлівых думак**” [3, с. 407] наконт палявання, ахмістрыні, блакітнай жанчыны і шмат яшчэ чаго: “І пасля, як растлумачыць крокі ў калідоры? Яны ж неяк павінны быць звязаны з дзікім паляваннем караля Стаха. Хто такая гэта Блакітная Жанчына <...>? І каму належаў той жахлівы твар <...>? **Чэрап мой траішчаў**” [3, с. 438].

3) эмацыянальна-псіхічны стан – *як (як бы, нібы) абухом па галаве стукнуць (ударыць)*: “І калі Адам адчыняе мне дзверы, мяне **як у лоб чакухай**. Той, што **па абуху сякеры б’юць**, калі яна завязне ў пні” [2, с. 148]. У сказе знаходзім адзін з прыёмаў структурна-семантычнага змянення – выкарыстанне вобразнай асновы фразеалагізма. Фразеалагічныя адзінкі зазнаюць розныя трансфармацыі сваёй традыцыйнай формы. У дадзеным выпадку ўзуальны фразеалагізм *як (як бы, нібы) абухом па галаве стукнуць (ударыць)* падвяргаецца поўнаму разбурэнню структуры. Па-першае, слова *галава* замяняецца на лоб, і гэта нібы “звужае” месца ўдару. Па-другое, уводзіцца новае дыялектнае слова *чакуха*, якое па значэнні ‘цяжкі кавальскі молат’ [6; с. 382] адпавядае агульнаўжывальнаму *кувалда*, і гэта нібы “павялічвае” моц удару. Атрымліваецца, што калі ўзуальны фразеалагізм мае значэнне ‘нечакана ўразіць, ашаламіць’, то аказіянальны, аўтарска зменены, – ‘уразіць, ашаламіць у вышэйшай ступені’.

4) смяротная пагроза жыццю – *класці (складаць) галаву (галавы)*: “О, каб ведаў ты, як палаюць паходні на сценах залы для піроў, каб ведаў ты, якая насалода цалаваць да крыві каханцаў, дваіх звесці ў бойцы, аднаго атруціць, аднаго кінуць у рукі кату, дапамагаць мужу страляць з вежы на наступаючых ворагах, яшчэ аднаго каханца амаль звесці ў магілу сваім

каханнем і пасля ўзяць ягоную правіну на сябе, **скласці на эшафоце сваю галаву з высокім белым ілбом і складанай прычоскай**” [3, с. 334]. У гэтым прыкладзе для трапнага і вобразнага апісання знешнасці чалавека пісьменнік звяртаецца да такога прыёму трансфармацыі, як пашырэнне кампанентнага складу фразеалагізма.

Намі заўважана, што, акрамя саматычнага кампанента **галава**, У. Караткевіч звяртаецца ў творах да пераўтварэнняў узуальных фразеалагізмаў з кампанентам **рука**. Данія фразеалагізмы можна размеркаваць па наступных лексіка-семантычных групах:

1) адмоўная характарыстыка працоўных ці разумовых здольнасцей – *не адтуль растуць рукі; сярэдняя рука*: “– Разгадка, відаць, **не на сярэдняга чалавека**, – сказаў ён” [2, с. 143]; “Э-э, пэцкаль, у цябе што, **рукі са... спіны растуць**” [3, с. 372]. Другі прыклад індывідуальна-аўтарскага пераўтварэння фразеалагічнай адзінкі *не адтуль растуць рукі* са значэннем ‘хто-н. не мае якіх-н. здольнасцей, не можа зрабіць што-н.’ [5, с. 336] звяртае на сябе ўвагу тым, што новы аказіянальны фразеалагізм ствараецца не толькі пры дапамозе ўжо звыклых для нас лексічных замен, але і нялітарных сімвалаў – шматкроп’я. Нам падаецца, што аўтар за шматкроп’ем “схаваў” першы варыянт аказіянальнага фразеалагізма, які адносіцца да гутаркова-прастамоўнага стылю з пазнакай “груба” і які досыць распаўсюджаны сярод многіх слаёў грамадства. Паколькі ўжываць яго было нельга праз ярка выяўленае адценне рэзкасці, грубасці, вульгарнасці, У. Караткевіч кампанент *не адтуль* замяняе на *спіну*.

2) эмацыянальна-псіхічны стан – *трымаць сябе ў руках; трымацца абедзвюма рукамі*: “Ціха, Міхась, – сказаў яму Шаблыка, але “каўбой”, відаць, **зусім не ўмеў сябе трымаць і ўжо зусім азварэў**” [2, с. 117]; “– Гэты ісцінстваваць не будзе, – сказаў Грыміслаў. – Для яго ёсць дзве очыны. Адну ён прадаць, але за другую **зубамі будзе трымацца**, глоткі грызці за свае скойцы” [2, с. 164]. Спынімся на апошнім сказе. Ён для нас цікавы тым, што наглядна паказвае, як замена аднаго слова ўплывае не столькі на значэнне фразеалагічнай адзінкі, колькі на вобраз, які яна ўтварае. Усё ж такія ўзуальныя фразеалагізмы *трымацца абедзвюма рукамі* са значэннем ‘высока цаніць каго-н., даражыць кім-н.’ найперш суадносіцца з людзьмі, а *зубамі будзе трымацца* – з жывёламі. Таму ад чалавека, які прывык жыць па звышніх законах, дзе ў першую чаргу шануецца сіла, жорсткасць, агрэсія, чакаць праяў гуманізму не выпадае.

3) смяротная пагроза жыццю – *рукі <на локці> у крыві*: “Вось у тым жа копным акце клятвы Вітаўта Альшанскага на Евангеллі, што не забіваў **і няма крыві на ягоных руках і што пасля апошняй яго сустрэчы з імі, калі падсачыў, як збягалі яны з Альшан, такія і такія сведкі ведаюць, што былі яны яшчэ праз два тыдні жывыя...**” [2, с. 34].

4) дзеянні з маёмасцю, уладай, апекай (атрыманне, перадача і г. д.) – *з рук на рукі*: “Хутка і замуж, **з рук апекуна на ласкавыя ды моцныя рукі мужа**” [3, с. 372].

5) складваць (складаць) рукі – стан бяздзейнічання: “Але чакаць канца, **склаўшы лапкі**, было не ў маіх правілах” [3, с. 403]. Свядомая замена кампанента *рукі* на слова *лапкі* прывяла не проста да з’яўлення ў сказе трансфармаванага фразеалагізма, але і надала яму новае, памяншальна-ласкальнае адценне.

6) *цалаваць рукі і ногі* – выказванне просьбы. Пераасэнсаванне дадзенага ўзуальнага фразеалагізма назіраем у дыялагічным маўленні. Гэты прыём пераважна служыць сродкам стварэння камічнага эфекту: калі адзін з суразмоўцаў ужывае фразеалагізм як непадзельны выраз, а другі ўспрымае яго літаральна:

– Што з таго? – *азваўся Генка*. – *Калі костцы мільён год. Яна тады чысцейшая, чым у нас рукі. А я ж во сваім дзяўчатам аж рукі ліжу, калі чагосьці рабіць не хочацца.*

– *Калі гэта?* – *абурывалася Валя Волат*. – *Ды я табе і не дала б руку, нават калі б сабраўся лізаць* [2, с. 153].

Акрамя пераасэнсавання, у сказе яшчэ ёсць прыклад структурна-семантычнага змянення – замена кампанента *цалаваць* на дзеяслоў *лізаць*. Каб патлумачыць ідэю такой замены, звернемся да рамана і прыгадаем папярэдні дыялог паміж Сташкай і Высоцкім. Дзяўчына распавядала пра саматужны спосаб вызначэння выкапнёвай косткі, пры якім трэба дакра-

нуцца да яе языком. На гэта Высоцкі з агідай спытаў: “<...> і чалавечыя ліжаце?” [2, с. 153]. Пасля гэтага ўжо трэці герой падхоплівае размову і на аснове папярэдніх вобразаў стварае аказіянальны фразеалагізм.

Вьяўленне і аналіз саматычных фразеалагізмаў у мастацкіх творах У. Караткевіча паказаў, што аўтар часта змяняе фразеалагізмы з кампанентам “галава” і “рука”. Сярод асноўных прыёмаў трансфармацыі можна вылучыць замену аднаго з кампанентаў фразеалагізма іншым словам; скарачэнне фразеалагізма; ускладненне фразеалагізма словам свабоднага ўжывання; пераасэнсаванне фразеалагізма ў дыялагічным маўленні; выкарыстанне вобразнай асновы фразеалагізма; супрацьпастаўленне фразеалагізма і антанімічнага з яго кампанентам слова.

У выніку трансфармацыі і актуалізацыі фразеалагічная адзінка становіцца арганічнай часткай тэксту. Аднак пры гэтым яна не адрываецца цалкам ад зыходнага фразеалагізма, паколькі павінна быць зразуметая чытачом. Таму ключом да правільнага ўспрымання і інтэрпрэтацыі аўтарскага фразеалагізма служыць агульнаўжываемая адзінка.

Бібліяграфічны спіс

1. Занковец, А. А. Влияние различных лингвистических факторов на фразеологическую активность соматизмов русского и белорусского языков / А. А. Занковец // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2007. – № 2. – С. 70-75.
2. Караткевіч, У. Збор твораў : у 25 т. / У. Караткевіч ; падрыхт. тэксту і камент. М. Кенькі ; рэд. тома А. Верабей. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2015. – Т. 10 : Чорны замак Альшанскі (раман). – 383 с.
3. Караткевіч, У. Збор твораў : у 25 т. / У. Караткевіч ; падрыхт. тэкстаў і камент. П. Жаўняровіча і А. Вераб'я ; рэд. тома В. Іўчанкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2013. – Т. 4 : Аповесці. Легенда : канец 1940-х – 1958. – 861 с.
4. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1 : А–Л. – 672 с.
5. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2 : М–Я. – 704 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў : у 2 т. / Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа ; уклад. : І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларусь, 2022. – Т. 1 : А–Н. – 487 с.

ДЫЯЛОГ НА ЎСЁ ЖЫЦЦЁ

В. Г. Качан (Мінск, Беларусь)

У сучаснай лінгвістыцы канцэпцыя моўнай асобы прыцягвае ўвагу ўсё большай колькасці даследчыкаў, што, безумоўна, з'яўляецца станоўчым фактарам, які сведчыць аб пераходзе ад сістэмна-структурнага да антрапацэнтрычнага падыходу да вывучэння мовы. Вельмі актуальныя ў мовазнаўстве тэорыя дыялогу, праблемы вызначэння асаблівасцей выражэння дыялагічных адносін не толькі ў мастацкім, але і ў навуковым тэксце.

Вучоныя “прыйшлі да вываду аб магчымасці разгляду дыялагічнасці як камунікатыўнай уласцівасці навуковага тэксту, што адлюстроўвае яго суб'ектыўную прыроду (ад адрасанта) і суб'ектыўную арыентацыю (да адрасата)” і дазваляе “выдзеліць адрасанта і адрасата, якія ажыццяўляюць камунікацыю пры дапамозе тэксту” [1, с. 162]. Тэкст актуалізуецца як сярэдняе неабходнае зв'язна акта вербальных зносін паміж аўтарам і адрасатам. На аснове аналізу рознаўзроўневых лінгвістычных сродкаў, якія аўтар выкарыстоўвае ў сваёй навуковай прасторы, і асаблівасцей іх выкарыстання (асабовыя займеннікі, дзеяслоўныя формы, “экспліцы-